

УДК 94(477)“179/1917”

Олександр РЕЄНТ

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЯК КАТАЛІЗАТОР РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ (1900–1917)

Розглянуто зміст національно-культурного і громадського життя підросійської України на початку ХХ ст., охарактеризовано особливості обговорення “українського питання” в інтелектуальному середовищі та Державній Думі, надано оцінку ступеня релевантності національної політики імперського уряду щодо розвитку українського національного руху. Автор констатував, що політика імперського уряду в українському питанні впродовж 1900–1917 рр. за своїм характером була не превентивною, а навпаки – реагувальною. Вона сама стала каталізатором розвитку українського національного руху.

Ключові слова: Україна, Російська імперія, національна політика, українське питання, Перша світова війна, революція, національна свідомість.

На початку ХХ ст. український національний рух досяг політичного етапу свого розвитку. Вийшовши за межі суто культурницьких цілей, він став новою реальною небезпекою для державної моделі Російської імперії, а “українське питання” з початку ХХ ст. поступово й неухильно пересувалося в центр суспільного життя підросійської України, набуваючи поміж іншими статусу одного з найголовніших. Упродовж 1900–1917 рр. на діяльність багатьох українських культурно-просвітницьких і громадсько-політичних організацій, політичних партій впливало багато внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників. Розгортання національної революції у 1917 р. стало своєрідним історичним феноменом, пояснення якому треба шукати саме у вивченні особливостей діяльності національних рухів та національної політики Російської імперії в Україні, аналізі впливу Першої світової війни як чинника модернізації українського суспільства та каталізатора формування модерної української нації.

Для реалізації поставленої мети необхідно розглянути зміст національно-культурного і громадського життя підросійської України на початку ХХ ст., охарактеризувати особливості обговорення “українського питання” в інтелектуальному середовищі та Державній Думі, оцінити релевантність національної політики імперського уряду щодо його змісту і потенціалу розвитку, визначити роль геополітичних чинників у зростанні української національної свідомості напередодні 1917 р.

В імперську добу українська культура була позбавлена державної опіки та підтримки, а тому не могла розвиватися на рівні з культурами західноєвропейських держав. Її корені були в простонародному середовищі, а розвиток напряду залежав

від інтелектуальних, організаційних та фінансово-економічних зусиль української інтелігенції. Успішність праці останніх, на наше переконання, яскраво почала демонструвати політика імперської Росії щодо українського слова та книговидавництва у другій половині XIX ст., яка з окремих ситуативних, рефлексивних заходів почала набирати з 1860-х рр. системного характеру і досягла апогею 1876 р. в Емському указі. З того часу українська громадськість домоглася безкоштовного загального навчання рідною мовою в школах, права користуватися нею в пресі, на сцені, в державних установах. У цьому вона знайшла підтримку з боку Російської академії наук. Її члени Ф. Корш, О. Шахматов та інші склали 1903 р. ґрунтовну записку та винесли її на розгляд загальних зборів Російської академії наук і після схвалення надіслали до уряду. Вчені в записці категорично вимагали дозволити говорити публічно й друкувати книжки українською мовою¹.

У зв'язку з революційними подіями 1905–1907 рр. та даруванням “височайшим” маніфестом 17 жовтня 1905 р. основних політичних свобод (слова, зібрань, друку) український рух у Російській імперії отримав низку важливих легальних можливостей для свого розвитку².

Невдовзі потому стала виходити періодика українською мовою. 1906 р. у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі й інших містах України, а також у Петербурзі та Москві з'явилось 18 українських газет і журналів. Перейшов на українську мову найстаріший на той час в Україні журнал “Киевская старина”. Він почав видаватися під назвою “Україна”, але проіснував недовго – лише до кінця 1907 р. У міру спаду й відступу революції царизм під різними приводами закривав одне за одним україномовні періодичні видання³.

Зазнавали переслідувань царської влади також засновані у період революції 1905–1907 рр. українські самодіяльні культурно-просвітницькі організації – просвіти. Ними керували демократичні та ліберальні діячі з середовища національно свідомої української інтелігенції. Активну участь у роботі просвіт брали найвидатніші діячі української культури, літератури, мистецтва, науки: у Києві – Б. Грінченко, Л. Косач (Леся Українка), М. Лисенко; у Чернігові – М. Коцюбинський; у Полтаві – П. Рудченко (Панас Мирний); у Катеринославі – Д. Яворницький; в Одесі – М. Комаров; у Миколаєві – М. Аркас. Просвіти влаштували бібліотеки й читальні для населення, налагоджували випуск українською мовою науково-популярної літератури, організували українознавчі лекції (здебільшого на теми з історії та культури України), вистави й концерти з участю самодіяльних акторів⁴.

Влада всіляко перешкоджала діяльності просвіт. Вона побоювалася пропагованих ними ідей, що могли похитнути підвалини імперії. Просвіти проголосили, а деякі з них навіть записали в своїх статутах наміри розвивати національну самосвідомість народних мас. Водночас просвіти не обмежувалися вузьконаціональними питаннями. Вони встановлювали ділові зв'язки з культурними діячами інших

¹ Записка по вопросу о цензуре книг на малороссийском языке. – Москва, 1907. – 15 с.

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 553. – Оп. 2. – Спр. 1186. – Арк. 12.

³ ЦДІАК України. – Ф. 295. Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 111.

⁴ Історія України: нове бачення: в 2 т. – Київ, 1995. – Т. 1. – С. 170.

народів Російської імперії, а також з українцями на західноукраїнських землях, які перебували під владою Австро-Угорської монархії⁵.

На засіданнях Державної думи четвертого скликання, яка розпочала свою роботу 1912 р., про “українське питання” заговорили й депутати від робітництва України. А коли 1914 р. російський уряд фактично заборонив повсюдно святкувати 100-річчя від дня народження Т. Шевченка, це викликало протест більшості депутатів Державної думи: від крайніх лівих до крайніх правих. Зокрема, багатий землевласник граф Капніст публічно заявив, що заборона Шевченкового ювілею є образою для всієї України⁶.

Активна культурно-просвітницька та ідеологічно-пропагандистська діяльність учасників національного руху готувала підґрунтя для розв’язання “українського питання” на політичному рівні. Поява українських політичних партій, декларація в їхніх програмах вимог демократичного розв’язання національного питання в Російській імперії виводили визвольний рух на якісно новий рівень. Революційні події 1905 – 1907 рр. створили можливість для легального волевиявлення тієї частини українського суспільства, яка вважала своїм громадянським обов’язком боротися за свободу власного народу, за його право на самобутній і вільний розвиток. Апогеєм цих зусиль стали визвольні змагання 1917 – 1921 рр., які увінчалися відродженням (хоча й тимчасовим) суверенної Української держави⁷.

Зазначимо, що навіть під час революції 1905–1907 рр., а згодом у період суспільно-політичного похвального 1912–1914 рр. “українське питання” в українських губерніях Російської імперії, попри зростання його актуальності, все ще не стало провідним і часто лише принагідно використовувалося учасниками тогочасного політичного процесу. Так само і в очах влади – центральної та місцевої – воно посідало далеко не чільне місце в ієрархії загроз, поступаючись нагальним соціальним проблемам, а серед національних питань – “єврейському”.

Аби зрозуміти, який величезний стрибок у своєму розвитку – від особистої справи десятків і сотень подвижників до свідомої позиції значно ширших кіл – зробив у перші два десятиліття ХХ ст. український рух у Російській імперії, треба пригадати трохи перебільшений, проте дуже влучний образ, використаний Є. Чикаленком в описі полтавських урочистостей 1903 р. з нагоди ювілею І. Котляревського. Згадуючи, що чи не всі свідомі українські діячі, що вирушали на урочистості до Полтави з Києва або через Київ (включно з делегацією від українських товариств та організацій Австро-Угорщини) розмістилися у двох вагонах одного потяга, Є. Чикаленко писав у своїх “Спогадах”: “Жартуючи, казали ми, що коли, боронь Боже, наш поїзд розіб’ється, то надовго припиниться відродження української нації...”. І поряд для контрасту враження від величезного україномовного, але ще не пробудженого до свідомої національної праці селянського океану: “Від Перемишля чи Львова ідеться майже добу до Києва, другої півдобы до Полтави і все територією,

⁵ Лисенко О. Просвіти та кооперативи в українському суспільному середовищі на початку ХХ ст. / О. Лисенко. – Київ, 2008. – С. 37.

⁶ Дет. див.: Реєнт О. Сім Шевченкових ювілеїв / О. Реєнт // Український історичний журнал. – 2014. – № 2 (березень–квітень). – Київ, 2014. – С. 22–29.

⁷ Реєнт О. Потенціал національного відродження України в імперську добу / О. Реєнт // Реєнт О. Україна ХІХ–ХХ століть. Роздуми та студії історика. – Київ: Корсунь-Шевченківський, 2009. – С. 319–320.

суцільно заселеною українським народом, і тільки в степах понад Чорним морем можна зрідка наїхати на колонії – волоські, німецькі та інші, а то все одна українська мова, майже без одмін, без діалектів від Карпат до Кавказу. І так можна їхати серед суцільного українського населення і третю добу аж до Дону...”⁸. Цей україномовний на кілька діб подорожі залізницею океан ще треба було зробити своїм союзником тим “двом вагонам” свідомих українських діячів початку ХХ ст., які намагалися говорити від його імені про його нагальні потреби у сфері національного життя.

Характерно, що саме відзначенням ювілеїв та річниць визначних українських постатей культурно-мистецького життя недалекого минулого (І. Котляревського 1903 р. і Т. Шевченка 1911 та 1914 рр.) – судилося стати в останні десятиріччя існування Російської імперії тим “інформаційним приводом” для мобілізації як прихильників, так і ідейних супротивників українського руху, що привертав до себе увагу широкого загалу, ставив “українське питання” на порядок денний суспільного дискурсу та слугував потужним поштовхом до різкого збільшення кількості пробуджених до свідомого національного життя неофітів.

Свою вагому лепту в мобілізацію прибічників українства під час згаданих вище урочистостей недолугим реагуванням заборонної спрямованості вносила влада – центральна й місцева. Так, заборона виголошувати промови українською на святкуванні ювілею І. Котляревського 1903 р. у Полтаві та “рекомендаційні” циркуляри центральної влади щодо обмеження відзначення 50-х роковин з дня смерті Т. Шевченка 1911 р. і столітнього ювілею з дня його народження 1914 р., які місцева адміністрація заповзятливо виконувала, – викликали серед сучасників (не лише з українського табору) бурю осуду й обурення, а також сприяли поверненню до “українського питання” всезагального інтересу в Російській імперії. З погляду зайнятої російською владою позиції щодо святкування ювілеїв і відзначення роковин знакових українських постатей, її заходи виявилися неефективними і вже вкотре дали протилежний очікуваному результат. Показовим прикладом того, наскільки далекими від розуміння сутності українського національного руху та його органічного зв’язку з малоруською етнічною базою, яка водночас відіграла роль одного з підмурків офіційної доктрини про “триєдиний” російський народ, були навіть вищі представники державної влади Російської імперії, є історія появи циркуляра про “інородчеські товариства” за підписом П. Столипіна як міністра внутрішніх справ від 20 січня 1910 р. з вимогою припинити реєстрацію “інородчеських”, серед них – “українських”, національних культурно-просвітницьких товариств як таких, що “мають на меті об’єднання “інородчеських” елементів на ґрунті виключно національних інтересів”, а тому становлять, на думку міністра, загрозу “громадському спокою та безпеці”. Водночас циркуляр закликав губернаторів у разі наявності для того підстав закривати за встановленим порядком уже наявні (зареєстровані) “інородчеські товариства”⁹.

Попри оголошення чи фактичне визнання П. Столипіним українців “інородцями”, цензурні органи пильно стежили за тим, аби широкому загалу недоступними були видання, що своїм змістом підтверджували національний

⁸ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): Документально-художнє видання / Є. Чикаленко. – Київ, 2003. – С. 238.

⁹ Повний текст циркуляру: *Столыпин П. Переписка / П. Столыпин.* – Москва, 2004. – С. 668.

гніт щодо українців, а на їхніх сторінках обговорювалися концепції розвитку українського народу. Як і раніше (друга половина XIX ст.) не допускалися твори з прославлянням героїки козацької доби, наукові праці з військової чи суспільно-політичної історії, що не вкладалися в загальноросійську історичну концепцію¹⁰.

Те, чого так довго марно домагалися провідники українського національного руху в Російській імперії – офіційного визнання окремішності від народу російського українців і їхньої національної самобутності, – було зроблено руками голови Ради міністрів і водночас міністра внутрішніх справ – “своїєї людини” в російському націоналістичному дискурсі початку XX ст., тісно пов’язаної з російськими (у сенсі доктрини про “триєдиний” народ) націоналістичними організаціями імперії, зокрема й тими, що діяли на її українських теренах. Відомо, що П. Столипін неодноразово приймав депутації від таких організацій Південно-Західного краю (зокрема – “Киевского клуба русских националистов”) і мав можливість бути добре обізнаним з їхніми поглядами на “українське питання”. Проте саме він підписав циркуляр, який уперше в державній практиці Російської імперії фактично спростував офіційну доктрину про “триєдиний” російський народ, вилучивши з його складу українців (малоросів), чим надав їм формальне право заявити про свої національні потреби як окремого народу імперії.

В історіографії існує погляд на зарахування в циркулярі від 20 січня 1910 р. українців до “інородців” як на прикру “бюрократичну помилку”, яку згодом доволі швидко виправив рішучими заявами той-таки Петро Столипін на користь доктрини про “триєдиний” російський народ¹¹. Якщо прийняти на віру коректність передачі професором Т. Локотем його розмови навесні 1910 р. з П. Столипіним з приводу циркуляра, то і сам міністр внутрішніх справ визнавав наявність помилки, зокрема, зазначивши: “Да, это была несомненная ошибка! Я не знаю, как этот термин попал в циркуляр! Во всяком случае, его употребляют по отношению к малороссам не следовало!”¹². Протестуючи навесні 1910 р. в рапорті Сенатові проти допущеної 1 березня того ж року реєстрації у Москві товариства “Украинская хата”, П. Столипін спеціально наголошував, що виходить у своїй аргументації з тієї засади, що три головні гілки східного слов’янства за походженням та мовою “не могут составлять одного целого”¹³.

І все ж, як видається, не потрібно списувати тимчасове зарахування українців до “інородців” лише на рахунок “бюрократичної помилки”. Вочевидь, помилка таки трапилася, але викликана вона була не так простим “недоглядом”, як сепаруванням у свідомості багатьох представників бюрократії, до найвищої включно, “українців” від малоруського етнічного ґрунту. “Малороси” в уявленнях бюрократії – не переставали бути багатомільйонною гілкою “триєдиного” російського народу, а от “українці”, про яких раптом стали так багато говорити і писати з подачі їхніх ідейних супротивників із середовища малоросів, – переважно не ототожнювалися з цим самим багатомільйонним етнічним ґрунтом і сприймалися такими собі “прибульцями нізвідки” чи “диваками”, та, попри все, становили не до кінця

¹⁰ ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 64. – 141 арк.

¹¹ *Слокум Дж. У. Кто и когда были “инородцами”?* Эволюция категории “чужие” в Российской империи / Дж. Слокум // *Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: антология.* – Москва, 2005. – С. 522.

¹² *Новое время.* – 1911. – 8 декабря.

¹³ *Чикаленко С. Щоденник (1907–1917) / С. Чикаленко.* – Львів, 1931. – С. 218–219.

усвідомлену загрозу для імперії. Тому бюрократичне середовище і могло “дозволити” собі зарахувати “українців” до “іногородців”, не усвідомлюючи, що так, нехай опосередковано, ставить під підозру всіх малоросів незалежно від ідентичності (чи ієрархії ідентичностей), яку вони сповідували.

Не дивно, що саме малороси з подвійною ідентичністю, які не відкидали її загальноросійської (“общерусской”) складової, з табору ідейних опонентів українського руху першими відчували “дискомфорт” від ключового формулювання Столипінського циркуляра й зробили все можливе, аби звернути увагу уряду на “подвійне дно” у можливому трактуванні цього документа державної ваги. Оскільки циркуляр фактично виключав малоросів під назвою “українці” зі складу панівного народу, це могло призвести у перспективі до погіршення не лише їхнього “статусу” в державі, а й до позбавлення багатьох практичних переваг і можливостей, що їх надавала їм належність до народу-творця Російської імперії. З цього погляду опоненти українського руху з середовища малоросів, для кого гіпотетичне визнання з боку влади за українцями статусу окремого народу було не цінністю, а злом, керуючись цілком певною утилітарною логікою, виступали в ролі захисників соціального, культурного (в межах імперської російської культури) та правового повноправ’я не лише для себе, а й для всього сукупного загалу малоросів імперії, незалежно від того, яку ідентичність чи ієрархію ідентичностей хто з них сповідував (зокрема, й для тих, хто вже мав модерну українську національну свідомість).

У своїй обережній, проте наполегливій аргументації неприпустимості вжитих у циркулярі формулювань малороси з російського націоналістичного табору особливу увагу звертали на начебто суто політичний, позбавлений етнічного коріння характер українського руху: “К сожалению, циркуляр объединяет в понятия “иностранческих” и все украинские общества, т. е. организации украинской партии. Эти общества, несомненно, – антигосударственны, они стремятся развить центробежные явления в самом теле русского народа, ведут проповедь иностранческих тенденций в одной из его ветвей, а потому гораздо опаснее иностранческих ассоциаций, работающих только над придатками к русскому народному телу или даже над вкраплениями в это тело. Деятельность украинских обществ должна быть возможно ограничиваема, с нею нужно бороться, но нужно помнить, что эти общества состоят из русских людей, распропагандированных “иностранствующими” русскими же агитаторами”¹⁴.

У ХХ ст., як і в попередньому – під час видання Валусівського циркуляра та Емського указу, урядові антиукраїнські розпорядження з’являлися внаслідок тісної спільної роботи центральної влади та ідейних опонентів українського руху з числа місцевих діячів-малоросів. Причому зазначимо, що провідна роль у цьому тандемі, роль справжнього інспіратора урядових рішень та охоронця “русскости” населених малоросами губерній імперії належала завжди останнім. Як свого часу анонімні “благонамеренные малороссы”, а також М. Юзефович, професор С. Гогоцький та інші інспірували й виступили натхненниками появи Валусівського циркуляра та Емського указу, так на початку ХХ ст. у період між революціями 1905 – 1907 та 1917 рр. їхню роль виконали А. Савенко, С. Щоголев, професор Т. Флоринський,

¹⁴ Щеголев С. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма / С. Щеголев. – Київ, 1912. – С. 276–277.

А. Стороженко, В. Шульгін та інші малороси – учасники російського націоналістичного руху.

Так, безпосереднім приводом до появи Столипінського циркуляра слугувала складена не без впливу діячів “Киевского клуба русских националистов” С. Щоголевым наприкінці грудня 1909 р. і відвезена на початку січня 1910 р. у Петербург київським губернатором О. Гірсом доповідна записка “О польских и малорусских просветительных обществах”¹⁵. Звертає на себе увагу порядок розташування у записці товариств – спочатку польські й лише потім – малоруські. Він міг бути даниною історичній пам’яті XIX ст., коли у Південно-Західному краї імперії “польське питання”, поза сумнівом, було ключовим та найбільш гострим серед національних, а “українське” перебувало десь на його периферії. Але також не менш очевидний інший мотив такого розташування: спочатку зробити наголос на суто “інородчеських” товариствах – польських, а потім вже на українських (“малорусских”), які потребують зовсім іншого до себе ставлення з боку влади як організації не “інородчеські” за своєю суттю, а такі, що “інородствують”.

Уже згаданий С. Щоголев був не просто охоронцем самодержавних устоїв, а й виступав ретранслятором російських крайньоправих поглядів на сутність і зміст “українського питання”. Його перу належить численна публіцистична спадщина, але особливе місце займає праця “Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма”, яка вийшла друком у 1912 р. Вона мала вигляд докладного інформативного повідомлення про установи, видання та осіб, хоч якимось пов’язаних з українським культурним та суспільно-політичним життям в Росії та за кордоном.

Окрім поширення антинаукових концепцій про виникнення і розвиток українського етносу, більш важливішою метою книг було виробити й озвучити рекомендаційні заходи для уряду, спрямовані на те, щоби раз і назавжди подолати “український сепаратизм”. С. Щоголев стверджував, що головне – правильно спрямувати шкільну освіту, відучити молоде покоління від мови й запровадити “меры против периодической печати на украинском языке”; не допускати, щоби Боже слово звучало українською мовою, не дозволяти священикам проповідувати по-українському¹⁶.

Зазначимо, що, попри зростання з наближенням Першої світової війни актуальності “українського питання” в імперії (зокрема, у діях влади та в суспільному дискурсі), Столипінський циркуляр від 20 січня 1910 р. був чи не єдиним документом (такою собі “білою вороною”) початку XX ст. фактично прямої репресивної дії щодо українського руху у його легальних формах. Він не тільки значно ускладнив реєстрацію нових українських товариств, звівши саму її можливість майже нанівець, а й призвів, у порядку перегляду діяльності вже раніше зареєстрованих, до закриття частини з них. Одним із найбільш дошкульних для українського руху безпосереднім його наслідком було закриття “назавжди” 8 квітня 1910 р. потужної та впливової Київської “Просвіти”¹⁷.

¹⁵ Любченко В. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.) / В. Любченко // УІЖ. – 1996. – № 2. – С. 58–59.

¹⁶ Щоголев С. Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. – 588 с.

¹⁷ ЦДАК України. – Ф. 442. – Оп. 639. – Спр. 797. – Арк. 28–28 зв., 29, 31, 33.

Переважа ж більшість не таких вже й численних циркулярних розпоряджень початку ХХ ст., виданих по лінії різних департаментів Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, спрямованих проти українського руху, не передбачала прямого застосування репресивного інструментарію, а скеровувала відповідні служби політичного розшуку на системний збір, накопичення та аналіз первинного матеріалу, дотичного до різних виявів українського руху, діяльності його провідників та активних учасників. Характерно, що система ухвалення такого роду циркулярних рішень також нагадувала своєрідну гру у пінг-понг між МВС та стурбованою стрімким розвитком українського руху громадськістю російських націоналістичних кіл з виразним малоруським обличчям, що і розпочинала, власне, “партію”. МВС же мусило реагувати, часто без великого на те бажання, на ті з публічних звернень, адресованих до уряду та міністра внутрішніх справ, що набували настільки широкого розголосу завдяки пресі, що їх вже не можна було далі ігнорувати. Майже завжди МВС наздоганяло події, не встигаючи за розвитком українського руху, а не діяло на випередження.

В період від 1911 р. і до початку Першої світової війни по лінії МВС було видано три циркуляри щодо “українсько-мазепинського руху”, і всі вони були відповіддю на “громадську ініціативу” російських націоналістичних кіл в українських губерніях Російської імперії¹⁸. Зазначимо, що всі три згадані циркуляри мали однакову структуру і значною мірою повторювали один одного. Розпочиналися з наведення повного тексту або витягу з резолюції зібрання організації, стурбованої розвитком українського руху та невжиттям адекватних щодо нього заходів з боку державної влади, а закінчувалися вимогою до начальників губернських жандармських управлінь подати відомості щодо того, “насколько соответствуют истине приведенные опасения национальных кругов о развитии мазепинского движения”. Далі начальники ГЖУ спускали циркулярну вимогу подати звіт та налагодити постійне спостереження за українськими організаціями на нижчий рівень – своїм помічникам у містах та повітах¹⁹.

Першим зі згаданих циркулярів стало розпорядження Департаменту поліції МВС від 8 грудня 1911 р., що було реакцією на резолюцію загальних зборів “Киевского клуба русских националистов” за результатами двох його засідань (17 і 24 листопада), на яких були заслухані доповіді А. Стороженка “Сущность и значение украинофильства” та Ю. Яворського “Мазепинский кошмар и русская действительность”. Резолюція ККРН, в якій йшлося про те, що “мазепинський рух є найгрізнішим і найнебезпечнішим з усіх рухів, спрямованих проти єдності та цілісності Російської імперії, оскільки цей рух намагається зруйнувати саму основу цілісності і величі Росії – єдність російського народу”, надіслана 25 листопада телеграмою членам уряду та у провідні консервативні органи столичної (петербурзької та московської) преси, справила велике враження на уряд і спричинилася до появи циркуляра від 8 грудня 1911 р.

Два наступні циркуляри були видані у найбільш насичений на “українські приводи” 1914 р. Спочатку, 18 січня 1914 р., у відповідь на телеграму, надіслану

¹⁸ Там само. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1319. – Арк. 40; Ф. 274. – Оп. 5. – Спр. 27. – Арк. 4–4 зв.; Ф. 354. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 37.

¹⁹ Там само. – Ф. 274. – Оп. 5. – Спр. 27. – Арк. 4–4 зв.

10 січня міністрові МВС загальними зборами ККРН, в якій, серед іншого, прямо вказувалося на професора М. Грушевського як на керівника “мазепинців”, а на навчальне відомство – як на один з їхніх осідків та “розсадників”, Департамент поліції видав циркуляр начальникам губернських жандармських управлінь з вимогою “перевірити наведені у телеграмі факти”. Трохи згодом, 26 березня 1914 р., Департамент поліції МВС вже звичним чином відреагував циркулярно на надіслану 9 березня міністру внутрішніх справ загальними зборами Київського відділу “Всероссийского национального союза” резолюцію, ухвалену після доповіді А. Стороженка, присвяченої “мазепинской опасности”. Заявники били на сполох, що небезпека “мазепинського руху”, політична мета якого – “відторгнути від Росії найбільш багату її область”, “майже зовсім не усвідомлюється і не вживаються жодні заходи для припинення шкідливої діяльності мазепинських організацій”²⁰.

Аналіз поданих начальниками губернських жандармських управлінь відповідей на сформульовані у перерахованих вище циркулярах вимоги Департаменту поліції МВС свідчить про відчутне підвищення за період 1911 – 1914 рр. ступеня розуміння начальниками ГЖУ сутності та логіки розвитку українського руху та тих явних і прихованих потенційних загроз, які він міг становити для майбутнього імперії. Якщо у звітах начальників ГЖУ 1911 р. не бракувало відвертого, а подекуди й комічного дилетантизму у ставленні до українського руху (наприклад, начальник Полтавського ГЖУ, малоймовірно, що з сарказмом в офіційному документі, переконував, що “в пределах Полтавской губернии “украино-мазепинского” движения вовсе не существует, конечно, если не признать, что г. Савенко сепаративные стремления Украинской социал-демократической рабочей партии просто не называет новым именем”), то у звітах 1914 р. загалом бачимо значно глибшу аналітику (так, начальник Київського ГЖУ полковник Шредель, подавши розгорнуту картину українського руху в його легальних та нелегальних формах, особливу увагу звернув на наявність уже сформованих на малоруському етнічному ґрунті двох суспільних супротивних один одному таборів: “Продолжительное отсутствие нажима на украинское движение в пределах легальных возможностей со стороны администрации довело до того, что общество не только разделилось на два враждебных лагеря, но ныне вступило в открытую и опасную для государства борьбу...”²¹.

Жандармські звіти фіксували як організовану, так і стихійну “українофільську” діяльність. Проте реагували на неї з однаковою пильністю. Переслідувань зазнавали і священник, який десь у Балтському повіті розмовляв з селянами українською мовою та поширював відповідну літературу, і діячі земств, які організовано намагалися у Кам’янці-Подільському відкрити український музей для відродження й збереження української історичної пам’яті²². Найбільш небезпечними періодичними виданнями було визнано “Літературно-науковий вісник”, щомісячник “Хата”, українську газету “Маяк”, журнали кооперативів “Комашня” та “Наша кооперація”²³.

Постійна присутність “українського питання” в політичному та громадському дискурсі першої половини 1914 р. (резолюції російських націоналістичних

²⁰ Там само.

²¹ Див.: Там само. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 1147. – Арк. 81–81 зв.; Ф. 274. – Оп. 5. – Спр. 26. – Арк. 50–51 зв.

²² Там само. – Ф. 301. – Оп. 2. – Спр. 122. – Арк. 2, 61.

²³ Там само. – Ф. 336. – Оп. 4. – Спр. 36. – Арк. 47–48.

організацій та здійснений навколо них у пресі галас, фактично заборонений сторічний ювілей Т. Шевченка, запеклі дебати у Державній Думі) не тільки піднесли його в розряд найактуальніших серед найгостріших питань порядку денного Російської імперії, а й змусили каральний апарат останньої поставитися до нього з усією серйозністю. Сам лише термін “український” напередодні початку Першої світової війни викликав підозру в сепаратизмі та можливій державній зраді й слугував достатньою підставою для тотальної прискіпливої уваги до його носіїв з боку жандармських управлінь. Їхня пильність інколи набувала відверто гротескних форм, що, втім, тільки краще характеризує загальну наелектризовану атмосферу того часу. Яскравий приклад – ретельна перевірка, влаштована у липні–серпні 1914 р. (на жаль, відсутня точна дата у липні, коли справу було почато – до чи одразу після початку Великої війни) Київським ГЖУ на підставі сміховинного приводу – заводського преїскуранта, на якому було надруковано цілком, здавалося б, невинну назву – “Украинский машиностроительный и чугунолитейный завод “Труд” в Умани”. Начальник Київського ГЖУ полковник Шредель, отримавши примірник преїскуранта, негайно особисто звернувся до свого помічника в Уманському повіті з вимогою невідкладно встановити особу власника заводу та перевірити його політичну благонадійність, а також “выяснить, чем вызвано тенденциозное название завода «Украинский»”. З розгорнутої відповіді помічника від 18 серпня 1914 р. дізнаємося, що власник заводу – єврей М. Пінес, а назва заводу свого часу була дозволена Київським губернським правлінням і, найголовніше, що “с украинским движением завод ничего общего не имеет”²⁴.

У роки Першої світової війни Департамент поліції МВС організаційно спромігся забезпечити ретельний нагляд за виявами українського руху в усіх його формах, а також систематизувати зібраний матеріал на доволі високому аналітичному рівні у виданій в другій половині 1916 р. великій за розміром та ґрунтовній “Записке об украинском движении за 1914 – 1916 годы”²⁵, що до сьогодні зберігає актуальність як непересічне інформативне джерело з історії українського руху у зазначений період. Як засвідчує “Записка”, у своїх підходах до оцінки українського руху Департамент поліції МВС цілком став на ґрунт розуміння загальної логіки розвитку національних рухів, зосередивши увагу не тільки на вже фактично наявних для імперії загрозах від нього, але також і на всіх потенційних: “Украинское движение в России всех оттенков и направлений есть течение противогосударственное, и если за культурно-просветительным направлением украинства можно признать известную безопасность для государственного порядка, то эту безопасность при широком государственном взгляде на этот вопрос надлежит считать делом времени, так как и в исключительно культурном течении украинства посеяны зерна обособленности населения Малороссии, именуемого украинским народом, – той обособленности, на почве которой могут легко произрастать весьма заманчивые для украинцев политические тенденции, угрожающие государственному порядку. Сущность украинского движения сводится к отторжению Малороссии

²⁴ Див.: Там само. – Ф. 274. – Оп. 5. – Спр. 26. – Арк. 109–110 зв.

²⁵ См.: Записка об украинском движении за 1914–1916 годы с кратким очерком истории этого движения как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии // “Украинская” болезнь русской нации. – Москва, 2004. – С. 105–174.

от Российской империи и образованию из нее самостоятельной политической единицы”²⁶.

Перша світова війна не лише призвела врешті до мілітарної поразки та розпаду Російської імперії як держави, а й засвідчила повне банкрутство її національної політики. Особливо очевидно це щодо “українського” напрямку. Не секрет, що одним із найважливіших завдань Російської імперії у війні була інкорпорація населених українцями Східної Галичини, Північної Буковини та Угорської Русі (Закарпаття). Така мета публічно була задекларована під гаслом “Да не будет больше Подъяремной Руси!” вже 5 серпня 1914 р. у відозві верховного головнокомандувача російської армії великого князя Миколи Миколайовича “К русскому народу Австрии”²⁷.

Стратегічні плани Російської імперії у війні, спрямовані на оволодіння та інкорпорацію названих земель Австро-Угорської монархії, не в останню чергу були продиктовані наміром знищити “закордонну базу українсько-мазепинського руху”, щоби далі радикально покінути з цим рухом вже у самій імперії. Але російська влада значно переоцінила свої сили та можливість в досягненні поставленої мети. Водночас вона, висловлюючись спортивною термінологією, здійснила фальшстарт у спробі радикально та швидко вирішити “українське питання”, цілком виявивши свої плани та продемонструвавши усю брутальну непривабність обраного для їхньої реалізації інструментарію.

Помилково відчувши можливість “близької смерті” українського руху і намагаючись пришвидшити її настання, російська влада, відкинувши обережність, виваженість і поступовість, заходила на брутальний, репресивний спосіб ставити “фінальну крапку” в його історії. Досягнуті нею у цьому напрямі в перші місяці війни тактичні успіхи дуже скоро виявилися пірровими: паралізація легальних форм українського руху, в значній своїй частині лояльного на той момент до імперії, не призвела до його зникнення, а сприяла активізації його нелегальних форм; превентивні арешти та заслання найавторитетніших провідників-символів українського руху, таких як професор М. Грушевський та митрополит греко-католицької церкви А. Шептицький, а також відверто репресивне ставлення до будь-яких організаційних форм українського життя в окупованих Східній Галичині та Буковині сприяли радикалізації настроїв в українському середовищі, завдавали політиці російської влади відчутних “іміджевих” втрат в очах російської та світової громадської думки.

Саме Перша світова війна з сукупністю всіх її внутрішніх та зовнішніх чинників стала потужним чинником модернізації українського суспільства та каталізатором формування модерної української нації, що швидко поставала на ґрунті донедавна ще “сонного” багатомільйонного, переважно селянського народу.

Отже, суспільно-політична ситуація в українських губерніях Російської імперії на початку ХХ ст. свідчила про те, що національна та репресивна політика імперського уряду не дала для нього очікуваного результату. Стримування наростання українського руху різного роду заборонними актами насамперед сприяло активізації латентних форм протесту передового українства, радикалізації форм і методів реалізації “українського питання”.

²⁶ Там же. – С. 175.

²⁷ Русский народный совет. VI // Прикарпатская Русь. – 1915. – 22 мая; *Петрович І.* Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915 / І. Петрович. – [б. м.], 1915. – С. 12.

Alexander Reent. National policy of the Russian Empire as a catalyst for the development of Ukrainian national movement (1900–1917)

In the article content of the national-cultural and social life in Ukrainian department of Russian empire at the beginning of the twentieth century were considered, features of the discussion “Ukrainian question” in the intellectual environment and the State Duma were characterized, the degree of relevance of national policy of the imperial government on the development of Ukrainian national movement was evaluated. The author stated that the imperial government policy in the Ukrainian question in the 1900–1917 was not preventive, it was catching-up policy and catalyzed the development of Ukrainian national movement.

Key words: Ukraine, Russian Empire, national policy, Ukrainian issue, the First World War, revolution, national consciousness.